Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 19
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Olexiy Sukhomlynov 2026
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/
https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2026-19.12

Olexiy Sukhomlynov
Uniwersytet Warszawski
o.sukhomlynov@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9657-8699

„RUSSKIJ MIR" JAKO INSTRUMENT LEGITYMIZACJI ROSYJSKIEGO IMPERIALIZMU: ASPEKTY IDEOLOGICZNE I DYSKURSYWNE

"Russkiy Mir" as an Instrument of Legitimizing Russian Imperialism: Ideological and Discursive Aspects

Abstract

The "Russkiy mir" is an ideological and political project rooted in Russian political tradition, combining religious, geopolitical, and cultural elements. This ideology legitimizes Russia's aggressive policies, particularly toward Ukraine, framing conflicts as a civilizational struggle and a spiritual mission of the "Holy Rus". Central to this concept is the messianic role of Russian Orthodoxy, the aspiration to restore the empire, and an authoritarian state model in which the Church and the authorities collaborate to control society. This conception has been practically manifested in the war in Donbas and the full-scale invasion of Ukraine in 2022, portrayed as the "defense" of Russian-speaking populations and a "return to the motherland". Within the framework of neo-imperial strategy, it becomes a means of consolidating political dominance and imposing on society a unified, ideologically conditioned worldview of the "Russkiy mir". In this way, history functions as an instrument of social control and as a propagandistic justification for the Russian Federation's imperial expansion.

Keywords: Russkiy mir, neo-imperialism, Russian Orthodoxy, messianism, authoritarianism, memory and historical policy, propaganda, neologisms, Russo-Ukrainian war

Celem niniejszych rozważań jest analiza mechanizmów ideologicznych, dyskursywnych i propagandowych związanych z koncepcją „russkij mir"[1] oraz ukazanie, w jaki sposób narracje historyczne, religijne, edukacyjne i medialne wykorzystywane są przez Federację Rosyjską do legitymizacji polityki neoimperialnej i wzmacniania autorytarnego modelu sprawowania władzy. Szczególna uwaga zostanie poświęcona instrumentalizacji pamięci historycznej, reinterpretacji tradycji prawosławnej oraz procesom indoktrynacji realizowanym za pośrednictwem systemu edukacji i aparatu propagandowego. Analiza ma również na celu wskazanie, że ideologia „russkij mir" pełni funkcję narzędzia symbolicznej kontroli społecznej, służącego konstruowaniu jednolitej wizji wspólnoty polityczno-cywilizacyjnej oraz uzasadnianiu ekspansjonistycznych działań Federacji Rosyjskiej wobec państw obszaru postsowieckiego, w szczególności Ukrainy.

„Russkij mir" (ros. „русский мир") stanowi interdyscyplinarną koncepcję polityczno-cywilizacyjną, zakorzenioną w rosyjskiej myśli społecznej, religijnej i ideowej. W literaturze przedmiotu wyróżnia się trzy zasadnicze ujęcia teoretyczne tej koncepcji: kulturowo-cywilizacyjne, geopolityczne oraz religijne. Termin ten, tłumaczony dosłownie jako „rosyjski świat", wykracza jednak poza kategorię wspólnoty etnicznej czy językowej, obejmując również wymiar aksjologiczny, imperialny i cywilizacyjny. W praktyce „russkij mir", jak zauważa Marek Delong, funkcjonuje jako *projekt polityczny* integrujący elementy tożsamości kulturowej, narracji historycznej, prawosławnej mesjanizacji oraz strategii geopolitycznej Federacji Rosyjskiej[2].

Projekt ten obejmuje m.in. terytoria pozostające w jurysdykcji Patriarchatu Moskiewskiego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, stanowiąc kontynuację idei „Świętej Rusi" oraz koncepcji historiozoficznej „Moskwy jako Trzecie-

[1] W polskiej literaturze przedmiotu spotyka się różne warianty zapisu tego terminu: „russkij mir", „ruski mir" oraz „rosyjski świat". W niniejszym tekście konsekwentnie stosuję formę „russkij mir", zgodną z zasadami transliteracji języka rosyjskiego i traktuję ją jako nazwę własną analizowanego konceptu.

[2] Por. M. Delong, , *„Ruski mir" jako narzędzie rosyjskiej ekspansji geopolitycznej na terytorium Ukrainy*, „Przegląd Geopolityczny", 2020, 33, s. 50–64.

go Rzymu"[3]. Obie idee, rozwijane od XV wieku, sprzęgały religię z polityką, konstruując narrację o dziejowej misji Moskwy jako ośrodka „prawdziwego chrześcijaństwa" po upadku Konstantynopola w 1453 roku. Stały się one zarazem ideologicznym fundamentem legitymizacji ekspansji Księstwa Moskiewskiego, a następnie Carstwa i Imperium Rosyjskiego. Ich źródeł upatruje się przede wszystkim w listach starca Filoteusza, w których wizja Moskwy jako „Trzeciego Rzymu" wykracza poza wymiar historiozoficzno-eschatologiczny, obejmując również określony model antropologii politycznej oraz sakralizacji władzy[4]. W tym kontekście doktryna scentralizowanej autokracji, nosząca wyraźne piętno wpływów turańskich, odgrywała relatywnie mniejszą rolę w procesie kształtowania cywilizacyjnej odmienności Rosji wobec Europy Zachodniej, w tym również wobec Rzeczypospolitej[5]. W początkowym okresie umacniania państwa moskiewskiego doktryna Filoteusza nie pełniła funkcji ideologii ekspansjonistycznej. Jak wskazuje Andrzej Andrusiewicz, listy mnicha z Pskowa nie stanowiły programu politycznego, lecz eschatologiczny apel do władcy o zachowanie duchowej tożsamości Rusi i zapobieżenie jej upadkowi na wzór dwóch pierwszych Rzymów. Koncepcja „Trzeciego Rzymu" miała zatem wymiar przede wszystkim religijny i profetyczny, łącząc perspektywę kosmologiczną z historyczną[6].

Idee „Świętej Rusi" oraz „Moskwy – Trzeciego Rzymu" zostały następnie przekształcone w fundament koncepcji „russkiego miru", aktywnie promowanej przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną. Zakłada ona istnienie ponadpaństwowej wspólnoty prawosławnej i rosyjskojęzycznej, opartej na koncepcji odrębnej cywilizacji rosyjskiej, zintegrowanej wspólną historią, kulturą, językiem i religią, nad którą Moskwa rości sobie zarówno duchową, jak i polityczną zwierzchność, również poza granicami Federacji Rosyjskiej.

Ks. prof. Marek Ławreszuk krytycznie odnosi się do tej mesjanistycznej wizji, wskazując, że stanowi ona deformację chrześcijańskiego uniwersali-

[3] „Dwa Rzymy upadły, a Trzeci stoi, zaś czwartego nie będzie...".

[4] M. Delong, *op. cit*., 33, s. 52.

[5] Raźny, A. *Idea Trzeciego Rzymu i polonizm. Od Świętej Rusi do panslawizmu*. [w] D. Piwowarska & E. Korpała-Kirszak (Red.), *Polsko-wschodniosłowiańskie stosunki kulturowe. W dziesiątą rocznicę śmierci profesora Ryszarda Łużnego* (s. 30–32). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.

[6] Por. A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska. Tom 1*, Książka i Wiedza, Warszawa 2004.

zmu. W jego interpretacji idea „Świętej Rusi" podporządkowuje przesłanie Ewangelii partykularnym interesom jednego narodu, prowadząc do jego sakralizacji oraz zaburzenia relacji między wymiarem eklezjalnym a porządkiem świeckim. W konsekwencji koncepcja ta sprzyja teologizacji imperializmu, nadając ambicjom politycznym legitymizację religijną i przekształcając projekt o charakterze duchowym w instrument religijnego nacjonalizmu[7].

Współczesna reinterpretacja formuły „Moskwa – Trzeci Rzym" pełni natomiast funkcję ideologicznego uzasadnienia geopolitycznych ambicji Federacji Rosyjskiej oraz legitymizacji autorytarnego modelu sprawowania władzy. W narracji propagandowej Rosja jawi się jako ostatni bastion „tradycyjnych" wartości – duchowości, rodziny, konserwatyzmu i suwerenności – w opozycji do zsekularyzowanego, dekadenckiego i „zgniłego" moralnie Zachodu[8]. W ten sposób Kreml nadaje swoim działaniom – zarówno wewnętrznym, jak i zewnętrznym – rzekomy wymiar misji cywilizacyjnej i duchowej odnowy świata[9].

Ideologia „Trzeciego Rzymu" kształtuje postrzeganie przez rosyjskie elity polityczne i cerkiewne konfliktów międzynarodowych nie tylko jako walki o interesy narodowe, lecz jako starcia cywilizacji. Usprawiedliwia to agresywną politykę wobec sąsiadów, szczególnie Ukrainy, przedstawianą jako „powrót do duchowej wspólnoty Rusi" oraz obrona prawdziwej wiary przed liberalnym relatywizmem. Narracja ta wzmacnia autowizerunek Rosji jako „świętej Rusi" powołanej do duchowego przewodnictwa w czasach upadku Zachodu. W rosyjskim dyskursie ideologicznym koncepcja „Trzeciego Rzymu" zostaje powiązana z ideą „trójjedynego narodu" rosyjsko-białorusko-ukraińskiego, w ramach której Federacja Rosyjska sytuowana jest w roli „starszego brata", natomiast odrębność Ukrainy i Białorusi interpretowana jest jako konstrukt sztuczny, rzekomo narzucony przez wpływy zachodnie. Tego rodzaju narracja pomija historyczną wielowarstwowość i zróżnicowa-

[7] Por. M. Ławreszuk, *„Święta Ruś" w relacji z etnofiletyzmem i ideą imperialną*, „Rocznik Teologiczny", t. LXIV, z. 2, 2022, s. 123–140.

[8] Zob. m.in. L. Barber, H. Foy, A. Barker, *Vladimir Putin says liberalism has 'become obsolete'*, "Financial Times", 28.06.2019, ft.com.

[9] Andrzej Andrusiewicz w tomie I *Cywilizacji rosyjskiej* przeprowadza szczegółową analizę tych procesów i formułuje ciekawe interpretacje ich znaczenia, por.: A. Andrusiewicz, *op. cit*., s. 640.

nie tradycji politycznych oraz kulturowych obszaru Rusi Kijowskiej, Wielkiego Księstwa Litewskiego i wspólnot kozackich, jednocześnie prowadząc do selektywnej i instrumentalnej apropriacji dziedzictwa Rusi Kijowskiej na potrzeby współczesnej ideologii imperialnej. W oficjalnym dyskursie Kremla niepodległa Ukraina, zwłaszcza ta orientująca się proeuropejsko, przedstawiana jest jako wytwór zachodnich intryg, a nie jako suwerenny podmiot polityczny, co pełni funkcję legitymizującą rosyjską ekspansję oraz jednocześnie delegitymizującą ukraińską państwowość. Istotną rolę w tym konstrukcie ideologicznym odgrywa religia – Rosyjska Cerkiew Prawosławna wspiera i wzmacnia imperialne roszczenia Kremla, nadając działaniom politycznym wymiar sakralny. W tym ujęciu aneksja Krymu zostaje przedstawiona nie tylko jako „przywrócenie historycznej sprawiedliwości", lecz także jako duchowy powrót do przestrzeni chrztu św. Włodzimierza, interpretowanego jako duchowy fundament koncepcji „Świętej Rusi"[10].

Jednym z kluczowych filarów koncepcji „russkiego miru" pozostaje XIX-wieczna triada ideologiczna Siergieja Uwarowa – „prawosławie, samodzierżawie, ludowość" (ros. „православие, самодержавие, народность"), stanowiąca fundament rosyjskiej tożsamości imperialnej oraz wzmacniająca ideologiczną symbiozę Cerkwi prawosławnej, monarchii i mesjanistycznie pojmowanej wspólnoty narodowej. Współczesna reinterpretacja „russkiego miru", sformułowana i upowszechniana w dyskursie politycznym Władimira Putina od 2007 roku, łączy elementy *soft power*, takie jak promocja języka rosyjskiego, kultury oraz wartości prawosławnych – z praktykami polityki neoimperialnej, obejmującymi deklarowaną ochronę ludności rosyjskojęzycznej oraz dążenie do utrzymania lub rozszerzenia wpływów Federacji Rosyjskiej w przestrzeni postsowieckiej, często kosztem suwerenności państw regionu[11].

---

[10] Por. M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego" autorytaryzmu*, Komentarze OSW nr 385, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa, maj 2021, [online] dostęp: 20.06.2025, https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2021-05-06/naprzod-w-przeszlosc-rosyjska-polityka-historyczna-w-sluzbie.

[11] Synkretyczna kultura rosyjska nie przygotowuje bezpośrednio agresji, lecz buduje wizerunek Rosji jako wiarygodnego partnera, maskując przemoc i uzasadniając ekspansję w ramach ideologii *Pax Russica*: O. Sukhomlynov, *Rosyjska kultura bez makijażu 'wielkości': próba dekonstrukcji*, „Przegląd Środkowo-Wschodni", 10, 2025, s. 266–267.

Koncepcja „russkiego miru"[12] tworzy przestrzeń aksjologiczno-semantyczną, w której rosyjska państwowość konstytuuje swoją tożsamość w opozycji do Zachodu. Europejski wybór Ukrainy – wyrażony m.in. w Euromajdanie oraz aspiracjach do członkostwa w UE i NATO – stanowi dla tej koncepcji egzystencjalne zagrożenie, gdyż Ukraina, jako symboliczny i geopolityczny element „russkiego miru", podważa fundamenty putinowskiej Rosji.

Ideologicznie „russki mir" opiera się na założeniu o cywilizacyjnej wyjątkowości rosyjskiej wspólnoty narodowej, mesjanistycznie interpretowanej roli prawosławia oraz prawomocności ekspansji politycznej i kulturowej, ujmowanej jako instrument historycznej misji odnowy imperium. W tej konstrukcji ideowej nie znajduje miejsca liberalno-demokratyczna koncepcja praw człowieka w jej zachodnim rozumieniu, gdyż proponowany model państwowości zakłada prymat logiki autorytarnej, w której aparat władzy oraz instytucja Cerkwi funkcjonują w ścisłej symbiozie, współuczestnicząc w procesie podporządkowania jednostki wspólnocie pojmowanej kolektywistycznie i hierarchicznie. W konsekwencji etos społeczny zostaje uzależniony od arbitralnej woli ośrodka władzy, co sprzyja reprodukcji napięć w relacjach z państwami sąsiednimi oraz utrudnia funkcjonowanie w ramach egalitarnego i opartego na normach prawa międzynarodowego porządku globalnego.

Koncepcja „russkiego miru" znajduje bezpośrednie odzwierciedlenie w praktyce geopolitycznej Federacji Rosyjskiej. Aneksja Krymu w 2014 r., wsparcie udzielane separatystom w Donbasie oraz pełnoskalowa inwazja na Ukrainę w 2022 r. są w rosyjskim dyskursie legitymizowane jako działania mające na celu ochronę ludności rosyjskojęzycznej oraz realizację idei historycznej jedności „trójjedynego narodu". Analogiczne mechanizmy interpretacyjne można dostrzec w polityce Rosji wobec Gruzji, Mołdawii czy Armenii, gdzie państwo to pozycjonuje się jako „opiekun" społeczności pra-

[12] Temat ten poruszałem w 2023 roku podczas XIX Konferencji Prometejskiej w Warszawie, zatytułowanej *Rosyjska propaganda – geneza i współczesność* (referat: *„Russkij mir" i propaganda rosyjska na terenach okupowanych: relacje Polaków z Berdiańska*). Niektóre refleksje dotyczące ideologii „russkiego miru" przedstawiałem wcześniej na stronie internetowej www.polonia.org.ua. W swoich analizach koncentrowałem się na kulturowych, politycznych i propagandowych aspektach tego pojęcia, ukazując jego instrumentalne wykorzystanie przez władze Rosji do legitymizowania ekspansji oraz kształtowania tożsamości narodowej w duchu neoimperialnym.

wosławnych i rosyjskojęzycznych, utrzymując i wzmacniając swoje wpływy w przestrzeni postsowieckiej.

Ukształtowany po rozpadzie ZSRR „russkij mir" stanowi syntezę komponentów geopolitycznych, kulturowych i religijnych, tworząc wizję wspólnoty wschodniosłowiańskiej, w której Rosja pełni funkcję centrum cywilizacyjnego, a jednocześnie ustanawia symboliczną i polityczną separację od Zachodu. Od lat 90. XX w., a szczególnie od połowy pierwszej dekady XXI w., koncepcja ta jest rozwijana jako oficjalna doktryna rosyjskich elit politycznych i intelektualnych, dążących do tworzenia wspólnoty narodów postradzieckich podporządkowanych rosyjskim tradycjom politycznym i duchowym. W analizie koncepcji „russkiego miru" warto dostrzec istotne analogie między mechanizmami ideologicznymi tego projektu a historycznymi totalitaryzmami XX wieku, zwłaszcza nazizmem[13] i stalinizmem. Oba te systemy, niemiecki i rosyjski, wykorzystywały nowomowę jako podstawowe narzędzie kształtowania rzeczywistości społecznej i politycznej. Celem nowomowy było nie tylko kontrolowanie przekazu, ale przede wszystkim kreowanie alternatywnej, wyobrażonej rzeczywistości, w której fakty podporządkowywano ideologicznemu schematowi. Jak zauważono: „Oba totalitaryzmy posługiwały się nowomową, której pierwszym celem jest wykreowanie wyobrażonej rzeczywistości, oba też traktowały politykę jako niekończącą się walkę. Skutkowało to i skutkuje do dziś antyhumanitaryzmem, radykalizmem, brakiem zahamowań w stosowaniu przemocy, darwinowskim podejściem do własnego narodu oraz wroga, którym nadaje się wymiar metafizyczny. Współczesna Rosja walczy – w jej przeświadczeniu

[13] Niektórzy badacze, szczególnie w Ukrainie, określają rosyjski neofaszyzm mianem „raszyzmu". Termin ten pojawia się m.in. w uchwale Rady Najwyższej Ukrainy z dnia 2 maja 2023 roku pt. *O wykorzystywaniu przez reżim polityczny Federacji Rosyjskiej ideologii raszyzmu oraz potępieniu jego podstaw i praktyk jako totalitarnych i nieludzkich*. Por. Deutsche Welle (DW), *Zelenskyi uzakonyl termyn „rashyzm" v Ukrayne*, https://www.dw.com/ru/zelenskij-uzakonil-termin-rasizm-v-ukraine/a-73817345 (dostęp: 18.05.2026).

„Raszyzm" to pejoratywny neologizm powstały z połączenia słów „Rosja" i „faszyzm", używany przede wszystkim w Ukrainie w odniesieniu do ideologii i praktyk politycznych Federacji Rosyjskiej pod rządami Władimira Putina, zwłaszcza po rozpoczęciu pełnoskalowej inwazji w 2022 roku. Oznacza on mieszankę imperializmu, autorytaryzmu, militaryzmu, antyzachodniej retoryki oraz propagandy, służącej legitymizacji agresji wobec państw sąsiednich w imię tzw. „russkiego miru". https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html

– ze światowym złem i satanizmem ucieleśnianym przez Zachód. Walczy w imię wykreowanych wartości wyobrażonego „russkiego miru", eliminując z niego „faszystów" i „wykolejeńców" niepasujących do pożądanego modelu. Faszyzacja jest symptomem głębokiego kryzysu państwa[14].

Podobnie „russkij mir" buduje swoją tożsamość w oparciu o język mitów i propagandy, w którym pojęcia takie jak „faszyzm", „ochrona ludności rosyjskojęzycznej" czy „tradycyjne wartości" zostają całkowicie oderwane od rzeczywistych znaczeń i służą uzasadnianiu ekspansjonizmu, przemocy oraz polityki opresji. Rosja, wpisując się w tę logikę, prezentuje swoją politykę jako walkę dobra ze złem, w której Zachód uosabia „światowe zło" i „satanizm", a Rosja odgrywa rolę obrońcy cywilizacji chrześcijańskiej i „prawdziwej" duchowości.

Zasadniczą cechą tego podejścia jest darwinizm społeczny, zarówno wobec własnego narodu, jak i wobec zewnętrznych przeciwników. W modelu „russkiego miru" wrogość staje się trwałym elementem wizji świata, w której polityka nie ma końca, a życie społeczne podporządkowane jest logice ciągłej walki. Przeciwników, zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych, nie traktuje się jako podmiotów politycznych, lecz jako byty o charakterze quasi-metafizycznym: „faszyści", „zdrajcy", „wykolejeńcy" są nie tylko przeciwnikami politycznymi, ale wręcz „plamą" na tkance „russkiego miru", którą należy usunąć.

Współczesna Rosja, działając według tej logiki, eliminuje wszelkie elementy niepasujące do wykreowanego modelu. Operacje wojskowe w Ukrainie, represje wobec opozycji, nagonki medialne na osoby LGBTQ+ czy marginalizowanie mniejszości kulturowych – wszystko to jest wpisane w projekt „russkiego miru" jako proces oczyszczania przestrzeni ideologicznej z elementów postrzeganych jako obce lub wrogie.

Faszyzacja życia publicznego, widoczna w agresywnej retoryce, militaryzacji społeczeństwa i eskalacji przemocy symbolicznej oraz fizycznej, jest jednocześnie symptomem głębokiego kryzysu rosyjskiego państwa. Brak realnych osiągnięć gospodarczych i społecznych rekompensowany jest rozbudową ideologicznej fasady, której fundamentem pozostaje projekt „russkiego miru". Ten stan nie tylko destabilizuje stosunki międzynarodowe, ale także pogłębia autorytarny dryf wewnętrzny, wzmacniając tendencje totalitarne i umacniając system oparty na przemocy, kłamstwie i imperialnej nostalgii.

[14] J. Getka, J. Darczewska, *Faszyzacja antyfaszyzmu. Kulturowe kody wojny Rosji*, Warszawa 2023, s. 8.

Współczesne działania Rosji, obejmujące wojnę w Ukrainie, represje wobec opozycji oraz marginalizowanie szeroko rozumianej inności, wpisują się w projekt „russkiego miru" jako proces „oczyszczania" przestrzeni ideologicznej z elementów uznawanych za obce lub wrogie. Faszyzacja życia publicznego, przejawiająca się w agresywnej retoryce, militaryzacji społeczeństwa oraz przemocy symbolicznej i fizycznej, odzwierciedla głęboki kryzys państwa, w którym deficyt realnych osiągnięć zastępowany jest ideologiczną fasadą. Proces ten pogłębia autorytarny dryf oraz wzmacnia system oparty na przemocy, kłamstwie i nostalgii imperialnej.

Jak zaznaczają Joanna Getka i Jolanta Darczewska:

> *Wielka historyczna Rosja* stanowi swoistą mitologiczną matrycę dla „russkiego miru" – usprawiedliwia politykę ekspansji i odzyskiwania rzekomo utraconych ziem. Władze Rosji, wykorzystując historyczne symbole, narracje i archetypy, mobilizują społeczeństwo wokół idei dziejowej misji, budując poczucie krzywdy i przekonanie o konieczności „powrotu do naturalnych granic"[15].

Ten mechanizm ma jednak swoje ciemne strony: konstrukty, takie jak „wielka historyczna Rosja", które mają służyć umocnieniu władzy, w praktyce budzą w społeczeństwie najniższe instynkty, skażają je agresją i szowinizmem. Polityka rosyjska staje się przez to rodzajem permanentnego serialu wojennego – konflikt, realny lub wyimaginowany, jest stale obecny w narracjach państwowych, utrzymując społeczeństwo w stanie mobilizacji i gotowości do poświęceń. W tym ujęciu „russkij mir" nie jest więc jedynie doktryną geopolityczną, ale także narzędziem inżynierii społecznej, które modeluje sposób myślenia obywateli, marginalizuje racjonalne rozumienie świata i wzmacnia autorytarną władzę poprzez nieustanne podsycanie emocji strachu, dumy i resentymentu.

System edukacji jest kluczowym narzędziem utrwalania „russkiego miru", zarówno w Rosji, jak i na okupowanych terenach Ukrainy, kształtując tożsamość zgodną z oficjalną ideologią. Programy nauczania gloryfikują „wielką historyczną Rosję" i imperialne dziedzictwo, a nowomowa – język kreujący rzeczywistość – wtłacza uczniów w ramy narracji Kremla, ograniczając krytyczne myślenie.

[15] J. Getka, J. Darczewska, *op. cit.*, s. 9.

Na terenach okupowanych szkoły podporządkowywane są rosyjskiemu ministerstwu edukacji, a nauczyciele sprzeciwiający się zmianom bywają prześladowani. Edukacja staje się narzędziem rusyfikacji i wykorzenienia lokalnej tożsamości, reinterpretując przeszłość i teraźniejszość Rosji, gloryfikując siłę militarną oraz kształtując społeczeństwo podatne na autorytaryzm i faszyzację. We wrześniu 2023 roku w Rosji wprowadzono obowiązkowy przedmiot „Historia Rosji" na wszystkich uczelniach wyższych (Publication Pravo, 2022). To posunięcie jest elementem szerszej kampanii mającej na celu kontrolowanie narracji historycznej i promowanie określonej, patriotycznej wizji przeszłości kraju. A rok wcześniej Rosyjskie Ministerstwo Edukacji i Nauki rozesłało do rektorów państwowych uczelni, w tym na czasowo okupowanych terytoriach Ukrainy, poradniki „Koncepcja nauczania historii Rosji dla kierunków niezwiązanych z historią" (Concept). Zawierają one tezy, które wykładowcy mają przekazywać studentom, a ich celem jest legitymizacja polityki Rosji i kreowanie pozytywnego wizerunku państwa oraz jego przywódców. Wprowadzenie rekomenduje kształtowanie pamięci historycznej w duchu „russkiego miru", m.in.:

- **usprawiedliwienie łamania prawa międzynarodowego** – studenci mają formułować stanowiska patriotyczne wobec działań Rosji, nawet naruszających normy międzynarodowe;
- **Rosja potrzebuje silnego przywództwa** – nacisk na historyczną rolę silnego rządu centralnego stanowi pośrednie uzasadnienie znaczenia Władimira Putina;
- **Rosja jako ofiara, nie agresor** – narracja przedstawia państwo jako konstruktywne, pokojowe i twórcze, marginalizując agresję wobec innych krajów;
- **Rosja jako bohater** – podkreślenie walki o wolność i niepodległość wzmacnia poczucie narodowej dumy i wyjątkowości państwa.

Wprowadzenie obowiązkowego przedmiotu „Historia Rosji" z tak sprecyzowanymi wytycznymi stanowi element propagandowej strategii Kremla, mającej na celu kształtowanie lojalnego społeczeństwa w ramach „russkiego miru". Narracja dotycząca XX i XXI wieku podporządkowuje fakty ideologii państwowej, reinterpretując je w duchu neoimperialnym i antyzachodnim oraz usprawiedliwiając bieżącą politykę Federacji Rosyjskiej.

Rozdział poświęcony polityce narodowościowej Związku Radzieckiego przedstawia odmienną interpretację tzw. korienizacji – strategii bolszewickiej lat 20., mającej na celu integrację nierosyjskich narodów poprzez wsparcie ich języka, kultury i kadr administracyjnych:

> Pod wieloma względami korienizacja [czyli polityka włączania ludności tubylczej / korzennej w procesy polityczne, popularyzacja języka narodowego] wpływała na tereny, na których zamieszkiwała ludność z przewagą rosyjską, jak np. na terytorium Donbasu, Noworosji i inne regiony, które woluntarystycznie zostały przyłączone do Ukrainy. Skutki korienizacji często prowadziły do narzucenia ludziom obcej kultury, języka i tożsamości[16].

Tego rodzaju narracja całkowicie odwraca pierwotny, emancypacyjny sens korienizacji, przedstawiając ją jako narzędzie „ukrainizacji" rzekomo rosyjskich regionów. Użycie określenia „woluntarystycznie przyłączone do Ukrainy" kwestionuje legalność granic republik związkowych i porządek terytorialny ustanowiony po 1991 roku, wpasowując się w retorykę „powrotu ziem historycznie rosyjskich".

Rozdział poświęcony końcowi zimnej wojny i upadkowi ZSRR ukazuje Michaiła Gorbaczowa w sposób ambiwalentny, koncentrując się na jego rzekomych ustępstwach wobec Zachodu:

> Gorbaczow przyczynił się do zjednoczenia Niemiec, wycofania wojsk radzieckich z Europy itp. Przywódcy tych krajów widzieli w stanowisku Gorbaczowa przede wszystkim przejaw słabości i szansę wykorzystania sytuacji dla swoich interesów[17].

Nowa interpretacja historii deprecjonuje znaczenie polityki pieriestrojki oraz prób budowy nowej jakości w stosunkach międzynarodowych, ukazując je jako przejaw naiwności i strategicznych błędów, a nie jako świadomą rezygnację z logiki konfrontacji. W części poświęconej najnowszej historii Rosji dominuje natomiast afirmatywny ton wobec obecnych władz i ich polityki wewnętrznej. Szczególnie prezydentura Władimira Putina ukazywana jest jako czas „odzyskiwania suwerenności" i „przywracania porządku państwowego":

---

[16] W. R. Mediński, A. W. Torkunow, *Istorija Rossii. 1945 god – nachalo XXI veka. 11 klass. Bazovyj uroven'*, Moskwa: Proswieszczenije 2023, s. 73–74.

[17] *Ibidem*, s. 93–94.

> [Putinowi] udało się wzmocnić pion władzy i integralność kraju, zwiększając efektywność administracji państwowej. […] Położono kres klanom oligarchicznym, które ingerowały w politykę[18].

Taka narracja idealizuje konsolidację władzy, pomijając całkowicie kwestie ograniczania wolności obywatelskich, likwidacji niezależnych mediów i systemowego tłumienia opozycji. W efekcie utrwalany jest model tzw. „suwerennej demokracji" o wyraźnie autorytarnym charakterze.

Kulminacją tego typu konstrukcji ideologicznej jest interpretacja wydarzeń związanych z rosyjską agresją na Ukrainę w 2022 roku. Działania militarne ukazywane są jako nieuchronna konieczność i forma reaktywnej samoobrony:

> Sytuacja na Ukrainie, której przywódcy zmienili ją w „antyrosyjską" i przy pomocy NATO przygotowywali „powrót Krymu i Donbasu", doprowadziła do nieuniknionej konieczności przeprowadzenia przez Rosję specjalnej operacji wojskowej w 2022 r.[19].

Narracja ta wpisuje się w schemat, w którym Rosja nie prowadzi wojen ofensywnych, lecz „reaguje" na zagrożenia, co służy legitymizowaniu użycia siły jako rzekomej rekonstrukcji porządku historycznego i geopolitycznego. Określenie „specjalna operacja wojskowa" stanowi element nowomowy, której funkcją jest eufemizowanie agresji oraz zaciemnianie realnego charakteru działań wojennych. Mamy tu do czynienia z propagandą historyczną, łączącą systematyczne kształtowanie opinii publicznej (propagandę) z instrumentalną reinterpretacją przeszłości w celach politycznych (polityką historyczną), co stanowi integralny komponent wojny informacyjnej prowadzonej przez Kreml[20].

W sierpniu 2023 roku dwudziestu wykładowców z terenów okupowanych uczestniczyło w Rosji w kursie organizowanym przez Ministerstwo Edukacji Federacji Rosyjskiej i instytuty propagandowe, przygotowującym kadrę nauczycielską do realizacji zideologizowanej narracji Kremla[21]. Szkolenie

[18] *Ibidem*, s. 100.

[19] *Ibidem*, s. 100–101.

[20] Por. J. Kiera, *Wojna o pamięć czy propaganda: Polityka historyczna jako przedmiot stosunków polsko-rosyjskich*, „Zeszyty Naukowe Collegium Witelona", nr 47(2), 2023, s. 65–80.

[21] Primorka City, *Berdyański: wykładowcy-zdradnicy będą prać mózgi studentom rosyjską propagandą*, https://primorka.city/articles/305315/berdyanski-vikladachi-zradniki-budut-promivati-mizki-studentam-rosijskoyu-propagandoyu (dostęp: 14.10.2025).

obejmowało rosyjską politykę pamięci, nową historię Rosji i ZSRR oraz tzw. patriotyczną metodologię wychowania, w praktyce upowszechniając fałszywy obraz przeszłości, gloryfikujący rosyjską dominację i przedstawiający Ukrainę jako „historyczną część Rosji". Działania te naruszają międzynarodowe prawo humanitarne[22] i suwerenność Ukrainy, powielając mechanizmy stosowane od aneksji Krymu w 2014 roku. Rosyjska indoktrynacja akademicka służy rusyfikacji regionu, rozbijaniu ukraińskiej świadomości narodowej oraz tworzeniu lojalnych elit lokalnych, co będzie wymagać po deokupacji gruntownej derusyfikacji edukacji, dekolonizacji treści nauczania i odbudowy niezależnych instytucji naukowych. W sierpniu 2023 roku w Rosji ukazał się nowy podręcznik do historii, przeznaczony dla uczniów ostatnich klas szkoły średniej. Jego głównym autorem jest Władimir Miedinski[23] (Dissernet, 2025), były minister kultury i doradca prezydenta Putina do spraw polityki historycznej, współpracujący z zespołem lojalnych historyków i urzędników. Według relacji *The Guardian*[24], podręcznik ten stanowi jawne narzędzie propagandowe, służące uzasadnieniu inwazji na Ukrainę, reinterpretacji współczesnych wydarzeń oraz konsolidacji tożsamości państwowej w duchu neoeimperialnym.

Podręcznik został przygotowany w zaledwie pięć miesięcy i oficjalnie zaprezentowany przed rozpoczęciem nowego roku szkolnego. Zgodnie z narracją zawartą w tej publikacji, wojna przeciwko Ukrainie określana jest jako „specjalna operacja wojskowa" mająca na celu „demilitaryzację" i „denazyfikację" sąsiedniego państwa. Ukraina ukazywana jest jako sztuczne neonazistowskie państwo, całkowicie zależne od Zachodu i wrogie wobec Rosji, a jej dążenie do członkostwa w NATO rzekomo miało zagrażać bezpieczeństwu „cywilizacji rosyjskiej":

> Ukraiński neonazizm to bynajmniej nie bezpośrednie powtórzenie niemieckiego narodowego socjalizmu z lat 20.–40. XX wieku. To w dużej mierze nowe zjawisko. To

[22] Legal Tools, https://www.legal-tools.org/doc/8913f1/pdf/ (dostęp: 14.10.2025).

[23] Władimira Miedinskiego oskarżono o plagiat i antynaukowy charakter jego rozprawy habilitacyjnej. Skopiowane fragmenty dotyczyły kluczowych partii tekstu i pochodziły m.in. z prac o innych epokach. Mimo zaprzeczeń, zarzuty potwierdzono. Ironią jest fakt, że Miedinski zasiadał w komisji ds. przeciwdziałania fałszowaniu historii przy prezydencie Rosji.

[24] The Guardian, *Russia releases history schoolbook praising Ukraine invasion*, 2023, https://www.theguardian.com/world/2023/aug/08/russia-releases-history-schoolbook-praising-ukraine-invasion (dostęp: 14.10.2025).

> zażarta przemoc narodowa, językowa i kulturowa ze strony agresywnej mniejszości wobec większości. (...) Smutno to mówić, ale przemocy został poddany także sam język ukraiński: ludzie, którzy ukończyli szkoły ukraińskie w czasach radzieckich, są zdezorientowani – często z trudem rozumieją współczesną „mowę". A to dlatego, że we współczesnej ukraińskiej edukacji dominują osoby pochodzące z Zachodniej Ukrainy, agresywnie narzucające swój dialekt, swój obraz świata, swoją wersję historii[25].

Rosyjska propaganda przedstawia Ukrainę jako państwo rzekomo neonazistowskie, prześladujące rosyjskojęzycznych obywateli i niszczące „tradycyjną" tożsamość. Edukacja ukraińska ukazywana jest jako narzędzie przemocy ideologicznej, narzucające społeczeństwu określoną wersję historii i kultury, przy czym przemoc rzekomo dotyczy samego języka ukraińskiego. Narracja łączy demonizację przeciwnika, mit ofiary i podsycanie antagonizmów regionalnych, legitymizując rosyjską ingerencję.

Nowy podręcznik historii wprowadza narrację o charakterze emocjonalno-kolektywnym, w której Rosja przedstawiana jest jako wspólnotowe „my", a jej działania interpretowane są jako obrona przed Zachodem. Aneksja Krymu oraz okupacja Donbasu zostają zredukowane do rzekomych „spontanicznych" dążeń lokalnej ludności. Dane statystyczne oraz konteksty historyczne podlegają selektywnej interpretacji i manipulacji, natomiast sam podręcznik ma być aktualizowany wraz z postępami działań wojennych.

Publikacja spotkała się z krytyką międzynarodową[26] jako narzędzie indoktrynacji młodzieży, także na okupowanych terytoriach Ukrainy. Zmiana stylu edukacji na emocjonalny i zbiorowy służy budowaniu poczucia oblężenia, mobilizacji społecznej i uprawomocnieniu władzy, jednocześnie pogłębiając izolację Rosji i kształtując ideologiczne pokolenia.

Jeszcze jeden cytat, który ilustruje powyższe tezy:

> 24 lutego 2022 roku Prezydent Rosji ogłosił rozpoczęcie Specjalnej Operacji Wojskowej (SOW). Jej celem była obrona Donbasu oraz prewencyjne zapewnienie bezpieczeństwa Rosji. W. Putin podkreślał: My nie rozpoczęliśmy żadnych działań

[25] W. R. Mediński, A. W. Torkunow, *op. cit.*, s. 396.

[26] Amnesty Eurasia, *Novyj uchebnik istorii: eto vopiyushhaya popytka nezakonnoj ideologicheskoj obrabotki shkolnikov v Rossii i na okkupirovannyh Rossiej ukrainskih territoriyah*, 2023, https://eurasia.amnesty.org/2023/09/01/novyj-uchebnik-istorii-eto-vopiyushhaya-popytka-nezakonnoj-ideologicheskoj-obrabotki-shkolnikov-v-rossii-i-na-okkupirovannyh-rossiej-ukrainskih-territoriyah/ (dostęp: 14.10.2025).

bojowych, lecz staramy się je zakończyć. Te działania zostały rozpoczęte przez nacjonalistów na Ukrainie w 2014 roku, kiedy miał miejsce przewrót państwowy. Od tego wszystko się zaczęło. Po tym nastąpiły wydarzenia na Krymie i w Donbasie[27].

Nowy rosyjski podręcznik historii nie jest neutralnym narzędziem dydaktycznym, lecz elementem państwowej strategii kształtowania obywatela lojalnego wobec władzy, niezdolnego do krytycznego myślenia. Historia podporządkowana jest bieżącym celom politycznym, a edukacja staje się polem walki ideologicznej.

Szczególną rolę w tym systemie odgrywa projekt „Abecadło regionów"[28], wprowadzony od czerwca 2024 r. w klasach 1–3 obwodów chersońskiego, zaporoskiego i częściowo charkowskiego. Seria książek dla dzieci, prezentowanych jako lokalne abecadła, pełni funkcję ideologiczną, kształtując dziecięcy światopogląd w duchu „russkiego miru". Przykładem jest „Abecadło Zaporoża", które łączy klasyczną strukturę abecadła z propagandową treścią – każda litera wiąże się z postacią lub pojęciem utrwalającym pozytywny obraz Rosji i wypaczającym historię Ukrainy. Dzieci zamiast lokalnego dziedzictwa poznają koncepcję „Noworosji", odniesienia do carycy Katarzyny II i obrazy żołnierza-wyzwoliciela, co kreuje fałszywą tożsamość regionu jako przedłużenie rosyjskiej przestrzeni imperialnej.

„Abecadła" wpisują się w szerszą strategię rusyfikacji okupowanych terytoriów, wspieraną przez zestawy szkolne z rosyjską symboliką. Działania te stanowią narzędzie deformacji kulturowego kodu dzieci i przygotowania pokolenia podatnego na internalizację „russkiego miru". Intensyfikacja propagandy była reakcją na badania z 2023 r., wskazujące na brak identyfikacji młodzieży z okupantem.

Integralną częścią strategii rusyfikacji i asymilacji jest tworzenie struktur paramilitarnych i wychowawczych, przypominających Komsomoł czy Hitlerjugend. Lokalne oddziały *Junarmii, Jug Mołodoj* i *Dwiżenije Pierwych*[29]

[27] W. R. Mediński, A. W. Torkunow, *op. cit.*, s. 403.

[28] Suspilne Media, *N-Novorosia: w okupowanym Enerhodarze Rosjanie uczą ukraińskich dzieci według propagandowej abetki*, https://suspilne.media/zaporizhzhia/922607-n-novorosia-v-okupovanomu-energodari-rosiani-navcaut-ukrainskih-doskilnat-za-propagandistskou-abetkou/ (dostęp: 14.10.2025).

[29] Są to rosyjskie państwowe lub prorządowe organizacje młodzieżowe, które pełnią funkcję instytucji socjalizacji politycznej i ideologicznej. Ich działalność wpisuje się w sys-

formalnie propagują wychowanie obywatelskie i sportowe, lecz w praktyce kształtują lojalność wobec rosyjskiej narracji, militaryzm i akceptację polityki imperialnej.

Centralnym elementem działań rosyjskich władz okupacyjnych jest instrumentalizacja pamięci historycznej i systematyczna indoktrynacja w szkołach[30]. Istotnym mechanizmem tej polityki jest również wprowadzanie do przestrzeni szkolnej tzw. „weteranów specjalnej operacji wojskowej", którzy pełnią funkcję figur autorytetu i mają legitymizować działania militarne państwa rosyjskiego, jednocześnie budując pozytywny obraz uczestników działań zbrojnych przeciwko Ukrainie. W ten sposób dochodzi do symbolicznego odwrócenia znaczeń, w którym sprawcy przemocy są przedstawiani jako bohaterowie i obrońcy. Równolegle zwiększana jest liczba zajęć określanych jako „godziny patriotyzmu", które w rzeczywistości stanowią formę systematycznej socjalizacji ideologicznej, ukierunkowanej na kształtowanie lojalności wobec państwa rosyjskiego oraz internalizację jego oficjalnej narracji politycznej i historycznej.

Świadectwa mieszkańców regionu wskazują na represyjne mechanizmy: dzieci nie mają prawa do własnej opinii, a niewygodne pytania spotykają się z zastraszaniem zarówno uczniów, jak i rodziców. Takie praktyki naruszają prawa dziecka i dążą do wychowania posłusznej generacji. Po deokupacji różnice doświadczeń i tożsamości dzieci, między tymi indoktrynowanymi a tymi, które żyły w ukryciu w lojalności wobec Ukrainy, będą poważnym wyzwaniem dla edukacji, reintegracji społecznej i wsparcia psychologicznego młodego pokolenia.

Działania te stanowią element projektu „russkij mir", współczesnej formy neokolonializmu, opierającej się na dominacji rosyjskiej kultury, języka i prawosławia oraz ideologicznym podporządkowaniu narodów „bliskiej zagranicy". Indoktrynacja najmłodszych mieszkańców okupowanych regionów

---

tem wychowania obywatelskiego o charakterze scentralizowanym, ukierunkowanym na kształtowanie postaw lojalności wobec państwa, internalizację oficjalnej narracji historyczno-politycznej oraz – w przypadku części z nich – elementy przygotowania przedwojskowego i militaryzacji wychowania.

[30] Polonia.org.ua, *Indoktrynacja dzieci na okupowanych terytoriach: przypadek południowej Ukrainy*, https://polonia.org.ua/indoktrynacja-dzieci-na-okupowanych-terytoriach-przypadek-poludniowej-ukrainy.html (dostęp: 14.10.2025).

odbywa się z jawnym pogwałceniem norm międzynarodowego prawa humanitarnego oraz podstawowych standardów ochrony praw dziecka. Zgodnie z *Konwencją o prawach dziecka ONZ* (1989), każde dziecko ma prawo do wychowania w duchu wolności, godności, tolerancji, równości i solidarności. Narzucanie jednolitej, państwowej ideologii, ograniczanie wolności myśli i przekonań, stosowanie mechanizmów zastraszania wobec dzieci oraz ich rodzin – to działania sprzeczne z tymi fundamentalnymi wartościami. W szczególności alarmujące jest wykorzystywanie dzieci do celów propagandowych i militaryzacyjnych. Tworzenie oddziałów dziecięcych i młodzieżowych, formalnie przedstawianych jako projekty wychowawcze, w rzeczywistości stanowi próbę ukształtowania lojalnego wobec Moskwy pokolenia wychowanego w duchu posłuszeństwa, rosyjskocentryzmu i nienawiści wobec Ukrainy i Zachodu. Tego rodzaju praktyki mogą nosić znamiona rekrutacji nieletnich do struktur quasi-wojskowych, co, zgodnie z *Protokołem fakultatywnym do Konwencji o prawach dziecka w sprawie udziału dzieci w konfliktach zbrojnych* (ISAP, 2007), kwalifikuje się jako forma przemocy. W czerwcu 2025 roku ujawniono, że Rosja nasila wykorzenianie ukraińskiej tożsamości na okupowanych terytoriach. Ministerstwo Edukacji Federacji Rosyjskiej całkowicie usunęło język ukraiński z programów szkolnych w kontrolowanych regionach, m.in. w obwodach zaporoskim i chersońskim, ograniczając nauczanie literatury ukraińskiej do ostatnich klas szkoły średniej. Decyzję uzasadniono „zmienioną sytuacją geopolityczną", wpisując ją w strategię rusyfikacji obejmującą edukację, cenzurę, militaryzację dzieci i symboliczną przemoc wobec kultury. Krytykę działań władz wyraził m.in. były doradca Putina, Abbas Galiamow, podkreślając ich hipokryzję i ideologiczny infantylizm (Onet Wiadomości, 2025). Mimo wcześniejszych deklaracji Putina o poszanowaniu języka i kultury ukraińskiej, polityka administracji systematycznie odcina dzieci od ich języka, literatury i tożsamości, naruszając prawa człowieka i służąc szerzeniu projektu „russkiego miru".

Podsumowując przeprowadzone rozważania, należy stwierdzić, że koncepcja „russkij mir" stanowi współcześnie jeden z kluczowych instrumentów ideologicznych wykorzystywanych przez Federację Rosyjską do legitymizacji polityki neoimperialnej oraz utrwalania autorytarnego modelu państwa. Analiza wykazała, że rosyjska tradycja polityczna przypisuje historii przede wszystkim funkcję ideologiczną i legitymizacyjną, podporządkowując inter-

pretację przeszłości bieżącym celom politycznym oraz interesom państwa. W rezultacie pamięć historyczna staje się narzędziem kontroli społecznej, służącym kształtowaniu pożądanych postaw obywatelskich, wzmacnianiu lojalności wobec władzy oraz reprodukowaniu narracji o wyjątkowości rosyjskiej cywilizacji i dziejowej misji państwa rosyjskiego. W rosyjskim dyskursie politycznym historia traci tym samym charakter autonomicznej i krytycznej refleksji nad przeszłością, stając się elementem strategii neoimperialnej oraz mechanizmem produkcji i reprodukcji ideologii państwowej. Narracja „russkij mir" pełni funkcję narzędzia symbolicznej dominacji, które poprzez selektywną interpretację wydarzeń historycznych, kreowanie obrazów zagrożenia oraz budowanie dychotomii „swój–obcy" wzmacnia autorytarny system władzy i sankcjonuje imperialne aspiracje Federacji Rosyjskiej.

References

Amnesty Eurasia, *Novyj uchebnik istorii: eto vopiyushhaya popytka nezakonnoj ideologicheskoj obrabotki shkolnikov v Rossii i na okkupirovannyh Rossiej ukrainskih territoriyah*, 2023, https://eurasia.amnesty.org/2023/09/01/novyj-uchebnik-istorii-eto-vopiyushhaya-popytka-nezakonnoj-ideologicheskoj-obrabotki-shkolnikov-v-rossii-i-na-okkupirovannyh-rossiej-ukrainskih-territoriyah/ (dostęp: 14.10.2025).

Andrusiewicz, A., *Cywilizacja rosyjska. Tom 1*, Książka i Wiedza, Warszawa 2004.

CBOS, *Komunikat z badań „Stosunek do przyjmowania uchodźców"*, 2017, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_163_17.PDF (dostęp: 14.10.2025).

Concept of the development of the education system in the Russian Federation until 2030, https://minobrnauki.gov.ru/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F1.pdf (dostęp: 14.10.2025).

Deutsche Welle (DW), *Zelenskyi uzakonyl termyn "rashyzm" v Ukrayne*, https://www.dw.com/ru/zelenskij-uzakonil-termin-rasizm-v-ukraine/a-73817345 (dostęp: 18.05.2026).

Dissernet, *Antinauchnyy bred ili kazus medinskogo*, https://dissernet.org/media/antinauchnyy_bred_ili_kazus_medinskogo (dostęp: 14.10.2026).

Getka J., Darczewska J., *Faszyzacja antyfaszyzmu. Kulturowe kody wojny Rosji*, Warszawa 2023, 210 s.,

Konwencja o prawach dziecka, https://brpd.gov.pl/konwencja-o-prawach-dziecka/ (dostęp: 14.10.2025).

ISAP, *Ustawa o systemie oświaty*, https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20070910608/O/D20070608.pdf (dostęp: 14.10.2025).

Kiera J., *Wojna o pamięć czy propaganda: Polityka historyczna jako przedmiot stosunków polsko-rosyjskich*, „Zeszyty Naukowe Collegium Witelona", nr 47(2), 2023, s. 65–80.

Ławreszuk M., *Święta Ruś w relacji z etnofiletyzmem i ideą imperialną*, „Rocznik Teologiczny", t. LXIV, z. 2, 2022, s. 123–140.

Legal Tools, https://www.legal-tools.org/doc/8913f1/pdf/ (dostęp: 14.10.2025).

Mediński W. R., Torkunow A. W., *Istorija Rossii. 1945 god — nachalo XXI veka. 11 klass. Bazovyj uroven'*, Moskwa: Proswieszczenije 2023.

Sukhomlynov O., *Rosyjska kultura bez makijażu „wielkości": próba dekonstrukcji*, „Przegląd Środkowo-Wschodni", 10, 2025, s. 247–270.

Onet Wiadomości, *Na okupowanych przez Rosjan terytoriach dzieci nie będą uczyć się ukraińskiego*, https://wiadomosci.onet.pl/swiat/na-okupowanych-przez-rosjan-terytoriach-dzieci-nie-beda-uczyc-sie-ukrainskiego/cfsdr2m (dostęp: 14.10.2025).

Polonia.org.ua, *Indoktrynacja dzieci na okupowanych terytoriach: przypadek południowej Ukrainy*, https://polonia.org.ua/indoktrynacja-dzieci-na-okupowanych-terytoriach--przypadek-poludniowej-ukrainy.html (dostęp: 14.10.2025).

Primorka City, *Berdyańscy wykładowcy-zdrajcy będą prać mózgi studentom rosyjską propagandą*, https://primorka.city/articles/305315/berdyanski-vikladachi-zradniki-budut--promivati-mizki-studentam-rosijskoyu-propagandoyu (dostęp: 14.10.2025).

Publication Pravo, 2022, http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202210070025 (dostęp: 14.10.2025).

Suspilne Media, *N-Novorosia: w okupowanym Enerhodarze Rosjanie uczą ukraińskich dzieci według propagandowej abetki*, https://suspilne.media/zaporizhzhia/922607-n--novorosia-v-okupovanomu-energodari-rosiani-navcaut-ukrainskih-doskilnat-za--propagandistskou-abetkou/ (dostęp: 14.10.2025).

The Guardian, *Russia releases history schoolbook praising Ukraine invasion*, 2023, https://www.theguardian.com/world/2023/aug/08/russia-releases-history-schoolbook-praising-ukraine-invasion (dostęp: 14.10.2025).